

دانشگاه پیام نور - کتابخانه مرکزی	
کتابخانه مرکزی	
PIR	شماره
۲۵۳	۱۳۸۴/۲۲
۱۳۸۴/۲۲	تاریخ ثبت

دانشگاه پیام نور
(مرکز تهران)

دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه زبان و ادبیات فارسی

عنوان:

فرهنگ تلمیحات در دیوان صائب تبریزی

پایان نامه:

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد
در رشته زبان و ادبیات فارسی (M.A)

نگارش:

رضا نفیسی پور

استاد راهنما:

دکتر علی محمد پشت دار

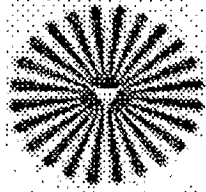
استاد مشاور:

دکتر فاطمه کوپا

مهر ۱۳۸۴

۱۳۸۷/۲۲/۱۳

۹۸۲۱۱

دانشگاه پیام نور

تصویب نامه

پایان نامه تمت عنوان

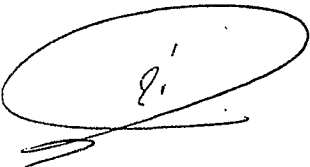
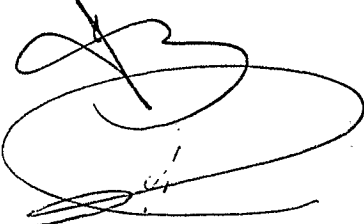
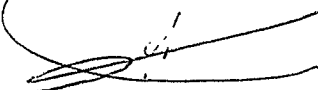
فرهنگ تلمیحات در دیوان صائب تبریزی

تاریخ دفاع: ۸۴/۷/۲۷

نمره: ۱۹,۵

درجه: عالی

اعضای هیات داوران

نام و نام خانوادگی	هیات داوران	مرتبه علمی	امضاء
۱- آقای دکتر علی محمد پشتدار	استاد راهنما		
۲- خانم دکتر فاطمه کوپا	استاد مشاور		
۳- آقای دکتر حسین نجفدري	استاد داور		
۴- خانم دکتر فاطمه کوپا	نماینده گروه		

تقدیم به:

پدر و مادر عزیزم که در تمامی مراحل زندگی حامی و پشتیبان من بوده اند و با ادای سپاس نسبت به یاوریهای ایشان در طی سالیان زندگی و تحصیل که همواره از آن برخوردار بوده ام از خداوند متعال توفیق و سعادت برای ایشان آرزو می نمایم.

سپاسگزاری:

بر خود فریضه می دانم از عنایات بی دریغ و الطاف بی شایبه استاد ارجمندم جناب آقای دکتر علی محمد پشت دار که با نکته سنجیهای هوشمندانه و راهنماییهای عالمانه، بنده را در این کاریاری فرموده اند سپاسگزاری و از خداوند متعال توفیق برای ایشان آرزو نمایم.

همچنین لازم می دانم از دقتها، ملاحظات عالمانه، راهنمایی های سودمند و کمک های بی شایبه استاد بزرگوارم، سرکار خانم دکتر فاطمه کوپا تشکر و قدردانی نمایم و موفقیت ایشان را از پروردگار خواستارم.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	چکیده
۳	مقدمه
۴	فصل اول : کلیات
۵	الف) بیان مسأله و پرسشهای تحقیقاتی
۵	ب) فرضیات
۶	ج) اهداف پژوهشی
۶	د) اهمیت و ضرورت پژوهش
۶	ه) روش تحقیق
۶	خ) علائم اختصاری
۷	فصل دوم: ارائه و تجزیه و تحلیل داده های پژوهش
۸	مقدمه
۱۸	بیان فرضیه و بسط موضوع تحقیق
۱۸	شیوه کار
۲۰	فصل سوم: متن پایان نامه
۲۱	۱-۳ - آیات و احادیث

۳۰	۳-۲- اعلام تاریخی
۲۱۶	۳-۳- اصطلاحات عرفانی
۲۳۴	۳-۴- اماکن
۲۷۴	۳-۵- باورها (آداب و رسوم اجتماعی - مذهبی)
۳۰۴	۳-۶- اصطلاحات و ابزارهای نجومی
۳۰۸	۳-۷- اصطلاحات مذهبی و فلسفی
۳۱۲	۳-۸- اصطلاحات و ابزارهای موسیقی
۳۱۵	۳-۹- تضمین ها
۳۴۱	۳-۱۰- تمثیل ها
۳۶۳	فصل چهارم: نتیجه گیری
۳۶۴	نتیجه گیری

نام خانوادگی دانشجو: نفیسی پور نام: رضا

عنوان پایان نامه: فرهنگ تلمیحات در دیوان صائب تبریزی

استاد راهنما: دکتر علی محمد پشت‌دار

استاد مشاور: دکتر فاطمه کوپا

مقطع تحصیلی: کارشناسی ارشد رشته: زبان و ادبیات فارسی

گرایش: محض دانشگاه: پیام نور- تهران

دانشکده: ادبیات و علوم انسانی تاریخ فارغ التحصیلی: ۸۴

تعداد صفحه: ۳۷۴

واژگان کلیدی: فرهنگ، تلمیحات، صائب

چکیده: میرزا محمد علی صائب تبریزی معروف به «صائب» شاعر معروف عهد صفوی است. وی در اصفهان به تحصیل علم و دانش پرداخت و پس از آن در جوانی عازم هندوستان شد و در بازگشت به اصفهان در دربار شاه عباس دوم به ملک الشعرائی نایل گردید. سبک صائب را سبک هندی گفته‌اند، اما از آنجا که این شیوه با وجود صائب به کمال رسید، می‌توان این سبک را سبک اصفهانی یا سبک صائب نامید.

کثرت کلام و بدیهه گویی از اختصاصات صائب است. شهرت صائب بیشتر در غزل سرایی اوست و سبک ویژه او در غزل سرایی، مضمون پردازی به شیوه تمثیل و یا روش توجیه است. صائب از جمله شاعرانی است که به میزان بسیاری از تلمیحات استفاده کرده و بهمین سبب دیوان او را از مهمترین منابع و ماخذ برای جمع آوری تلمیحات دانسته اند.

صائب با امکان بر خورداری از ذخیره ارزشمند فرهنگ و ادب فارسی هزار ساله و در کنار آنها با قوه خلاقیت خود دایره المعارفی از تلمیحات خلق کرده که می توان گفت آینه ای تمام نما از فرهنگ و ادب و عرفان ایرانی - اسلامی است.

دید نکته سنج و دقیق صائب تمامی انواع و اقسام تلمیحات را در نظر داشته است و می توان در دیوان او تلمیح به آیات و آداب و رسوم، اعلام تاریخی، اصطلاحات عرفانی، اصطلاحات نجومی، باورها، عقاید، تضمین ها و تمثیل ها را مشاهده نمود.

مقدمه:

این تحقیق در نظر دارد انواع تلمیح را در دیوان صائب تبریزی بررسی کند، به این منظور قصد دارد تا با مراجعه به دیوان ۶ جلدی صائب، تلمیحات ۷۰۱۵ غزل از غزلیات فارسی دیوان صائب را استخراج نماید و سعی دارد تا در حد توان نه در حد کمال تمامی انواع تلمیحات از قبیل تلمیح به آیات و احادیث و اعلام تاریخی، اصطلاحات عرفانی، باورها (آداب و رسوم، اماکن، اصطلاحات نجومی و موسیقی)، تضمین ها و تمثیل های موجود در **غزلیات** کل دیوان ۶ جلدی صائب که شامل بیش از ۷۰۰۰۰ بیت بوده است را به تصحیح محمد قهرمان دسته بندی و تحلیل نماید. امید است این پژوهش بتواند خدمتی هر چند ناچیز به ادبیات این سرزمین کهن و باستانی باشد.

فصل اول: کلیات

الف- بیان مسأله

ب- فرضیات

ج- اهداف پژوهشی

د- اهمیت و ضرورت پژوهش

ه- روش تحقیق

خ - علائم اختصاری

الف- بیان مسأله و پرسشهای تحقیقاتی

بررسی و تحقیق انواع تلمیح که عصاره داستانهای فرهنگی است و جنبه های مردم شناسی و جامعه شناسی فرهنگ حاکم را نشان می دهد، در دیوان صائب تبریزی که از شاعران طراز اول سبک هندی در قرن ۹ است در حقیقت بررسی فرهنگ ایران در اوائل صفویه است.

۱- صائب تا چه حدی به فرهنگ عامه و آداب مردمی توجه داشته است؟

۲- میزان توجه صائب به اصطلاحات علمی (نیجوم، طب، فلسفه،.....) بازی ها و سرگرمی ها تا چه حدی بوده است؟

۳- آیا صائب مسائل مذهبی و تاریخی را مدنظر داشته است؟

۴- آیا صائب در تلمیحات خود اعلام مذهبی، تاریخی و علمی را در نظر داشته است؟

ب- فرضیات

۱- با توجه به وضعیت تاریخی و اجتماعی عصر صفویه صائب فرهنگ عامه و آداب مردمی را به میزان قابل توجهی مورد قرار داده است.

۲- صائب هم چون دیگر شعرای سبک هندی تلمیحات بسیاری به اصطلاحات رایج در اجتماع خود داشته است.

۳- با توجه به آنکه عصر صفویه دوره رواج مذهب شیعه و مسائل مذهبی بوده است صائب نیز به عنوان شاعری اجتماعی این مسائل را به میزان قابل توجهی در اشعار خود آورده است.

۴- یکی از مسائل عمده عصر صفویه مضمون یابی و کساوش در مفاهیم اجتماعی و رایج در جامعه است از همین رو صائب نیز در این راستا اعلام مذهبی و تاریخی را در مورد توجه قرار داده است.

ج- اهداف پژوهشی

- ۱- تقویت دانشجویان زبان و ادب فارسی در جهت آشنائی با عناصر و تلمیحات دیوان صائب.
- ۲- فراهم کردن زمینه‌های مناسب برای ادب پژوهان و محققان علوم اجتماعی با تاکید بر شناختن ایران در عصر صفویه
- ۳- تسهیل و درک دروس نظم و نثر در رشته زبان و ادبیات فارسی

د- اهمیت و ضرورت پژوهش

تا کنون در دیوان صائب از نظر بررسی تلمیحات و تجزیه و تحلیل آنها، تحقیق جامع (آکادمیک، دانشگاهی) صورت نگرفته است، از آنجا که جمع آوری تلمیحات در اعتلای آموزش زبان ادب فارسی تاثیر مهمی دارد انجام این پژوهش ضروری به نظر آمد.

ه- روش تحقیق

- ۱- مطالعه دیوان ۶ جلدی صائب تبریزی
- ۲- فیش برداری (یادداشت برداری) از تلمیحات در انواع مختلف
- ۳- ترکیب و تالیف یادداشتهای و دسته بندی آنها
- ۴- نتیجه گیری از تحقیق

خ- علائم اختصاری:

۱. ب: بیت
۲. غ: غزل
۳. ص: صفحه

فصل دوم: ارائه و تجزیه و تحلیل داده های پژوهش

-مقدمه

-بیان فرضیه و بسط موضوع تحقیق

-شیوه کار

محو کی از صفحه دلها شود آثار من
من همان ذوقم که می یابند از گفتار من

(صائب)

مقدمه :

در آغاز مطالبی چند درباره تلمیح، تضمین، اشاره، حل، اقتباس و تمثیل بیان کرده و سپس به طور جامع به شرح تلمیح می پردازیم.

تلمیح (Indicating) از ریشه «لمح» که در لغت به معنی سبک نگرستن و به گوشه چشم اشاره کردن است، و در فن بدیع عبارت از این است که نویسنده یا شاعر برای اثبات سخن خود به آیات و احادیث و داستان های مشهور و یا مثل سائر اشاره کند و یا اینکه از اصطلاحات علوم استفاده کند، بی آنکه صریحاً مورد استفاده خود را متذکر شود.

بنابراین برای فهم درست معانی ابیات لازم است آیه، حدیث و اصل داستان یا مثل سائر را دانست، و بهترین تلمیحات آن است که ذهن شاعر و نویسنده از آیه یا حدیث تنها تأثیر بگیرد نه اینکه آن را عیناً به فارسی بیان کند و آن را تلمیح بداند.

«چه غم از آتش سوزنده چون خلیل مرا؟ که عشق او ز بلاها بود کفیل مرا»

(ص ۳۰۵ - ب ۲ - غ ۶۲۶)

تضمین (Borrowing)، در لغت یعنی گنجاندن، و در علم بدیع عبارت است از اینکه شاعر آیه ای از قرآن یا حدیثی یا مصرعی یا بیتی از شعر شاعران را در نوشته خود می آورد، و اگر آن سخن مشهور نباشد، نام گوینده آن را ذکر می کند.

«صائب این آن غزل حافظ شیراز که گفت مژده ای دل که مسیحا نفسی می آید»

اشاره (Allusion)، در لغت به معنی نمودن به دست و چشم و یا ابرو و جز آن است، و در اصطلاح، عبارت از این است که گوینده یا نویسنده در الفاظ اندک معانی بسیار بیان کند. و کلام او کنایه و رمز داشته باشد، و با وجود اختصار، چیزهای زیادی را بیان نماید. و آن را

مشروط به ایما و اختصار و ترک تفسیر دانسته‌اند. و از انواع اشاره، یکی تفخیم (بزرگی گردانیدن موضوع) و دیگری ایما (اشاره جزئی و بدون تفسیر به موضوع) است.

«در زیر پای سدره و طوبی است مرقدش هر کشته را که جلوه قاتل برابر است»

(ص ۹۲۸ - ب ۷ - غ ۱۸۸۸)

حل (Unting) در لغت به معنی گشودن، و در اصطلاح، گرفتن الفاظ آیه‌ای از قرآن یا حدیثی و یا شعری یا مثلی از امثال در گفتار و نوشتار است، که آن عبارت را به طور کامل و یا ناقص از وزن یا صورت اصلی اش خارج می‌کنند.

«هر که راه گفتگو در پرده اسرار یافت چون کریم از لن ترانی لذت دیدار یافت»

(ص ۶۷۹ - ب ۱ - غ ۱۳۶۵)

اقتباس (Quotation) در لغت به معنی پرتو نور و فروغ گرفتن است، و در اصطلاح اهل ادب، آن است که حدیثی یا آیه‌ای از قرآن مجید یا بیت معروفی را بگیرند و چنان در نظم و نثر بیاورند که معلوم باشد قصد اقتباس است نه سرقت و انتحال. فرق مابین تلمیح و اقتباس آن است که، در تلمیح اشارتی لطیف به آیه یا حدیث و مثل سایر یا شعر یا داستان در ضمن کلام می‌شود، اما عین آن آورده نمی‌شود. و در اقتباس شرط است که عین عبارت مورد نظر، یا قسمتی از آن که دلیل بر تمام جمله اقتباس شده باشد، می‌آورند.

«به ته بار گرانسنگ امانت رفتند کوه در تاب زتاب کمر مردان است»

(ص ۷۴۱ - ب ۱۷ - غ ۱۴۹۱)

تمثیل، ارسال مثل (Likening, Comparing) در لغت به معنی همانند ساختن و در

اصل آن است که عبارت نظم یا نثر را به مثل یا شبیه مثل و یا سخن نغز متداول در زبان‌ها که

نکته‌ای اخلاقی و ادبی در آن باشد آراسته گردانند، و این صفت همه جا موجب آرایش و تقویت سخن می‌شود.

«هیچ نوشی نیست بی نیش ای پسر هوشیار باش خواب شیرین پشه دارد در کمین بیدار باش»
(ص ۲۳۴۵ - ب ۱ - غ ۴۸۶۰)

(تعاریف اقسام مختلف تلمیح با تلخیص از کتاب تاثیر حدیث و قرآن در ادب فارسی صفحه ۴۶ تا ۷۳، حلبی نقل شده است).

گسترش معنای تلمیح

تلمیح را اشاره به داستان یا شعر و یا مثلی گفته‌اند، اما می‌توان اشاره به فرهنگ عامه و عقاید و آداب و رسوم و علوم قدیم را نیز جزو تلمیح محسوب کرد. زیرا اگر امروزه کسی به عقاید نجومی یا طبی قدما آشنا نباشد، از فهم بسیاری از ابیات شاعران عاجز خواهد بود. از این رو معنای تلمیح شمول گسترده‌ای پیدا می‌کند و می‌توان آن را به موارد زیر تقسیم کرد:

تلمیحات مربوط به رجال (اساطیری، تاریخی، داستانی، مذهبی) مشهور.

تلمیحات مربوط به اساطیر: امکنه، ستارگان، گیاهان، حیوانات و وسایل.

تلمیحات مربوط به عادات و معتقدات: بازی‌ها و سرگرمی‌ها، آداب و رسوم زندگی و

اعتقادات طبی و نجومی. (فرهنگ تلمیحات شمیسا، ص ۷ و ۸)

منشاء پیدایش تلمیحات

با گسترش اسلام در دیگر کشورها، مسلمانان و به خصوص خلفا علاقه فراوانی به احوال ملل تازه مسلمان و اخبار و رسوم پادشاهان گذشته در آیین کشورداری، کشورگشایی داشتند و از این رو مورخان را به تحقیق در این امور تشویق می‌کردند، بدین ترتیب تاریخ‌نویسی رواج پیدا کرد. تالیف کتاب‌های تاریخ و جغرافیا و سفرنامه و آشنایی با عقاید سایر مذاهب و آشنایی

با علوم یونانی باعث پیدایش فرهنگ وسیعی شد که شعرا و نویسندگان که اشخاص عالم و با فرهنگ بودند به تدریج با آن آشنا می‌شدند و در آثار خود به آنها اشاره می‌کردند. پس از مدتی این مطالب که دانستن آنها برای فهم قرآن و روایات ضروری بود در طبقه علوم رسمی و مشهور قرار گرفت. (فرهنگ تلمیحات شمیسا، ص ۹ و ۱۳)

استفاده از تلمیح در ادبیات فارسی

در آثار شاعران عهد سامانی و اوایل دوره غزنوی یعنی در سبک خراسانی (قبل از قرن پنجم) ذکر تلمیحات ایرانی بیشتر است، زیرا در این دوره ممدوحین (سلسله سامانیان) ایرانی بودند و نسب خود را به بزرگان پیش از اسلام می‌رساندند.

در آثار شاعران اواخر قرن چهارم و نیمه اول قرن پنجم بین تلمیحات ایرانی و تلمیحات اسلامی تعادل برقرار شد و توجه به قصص اسلامی به شدت افزایش پیدا نمود. کم‌کم جریان خوار شمردن اساطیر ایرانی رواج یافت و نسبت تلمیحات اسلامی بیشتر از تلمیحات ایرانی شد. زیرا در این دوره ترک‌ها (غزنویان) که غیر ایرانی بودند قدرت را در دست گرفتند و بدین ترتیب از رواج قصص ایرانی کاسته شد. در قرن ششم که سلجوقیان بر ایران تسلط داشتند، یعنی در سبک عراقی، به اساطیر ایرانی توجهی نمی‌شد و تلمیحات اسلامی کاملاً رواج یافت، و در قرون بعد نیز این روند ادامه پیدا کرد. به طوری که در قرون هفتم و هشتم فقط به تلمیحات اسلامی معروف و یا داستان‌های عاشقانه معروف اشاره شده، اما به ندرت اساطیر ایرانی اشاره شده است.

اما در سبک هندی انقلاب و تحول وسیع در بکارگیری تلمیح در اشعار شاعران دیده می‌شود. و در این سبک روز به روز به رونق کار تلمیحات افزوده می‌شود به طوری که به گمان

قاطع می توان گفت که در دیوان صائب بیشتر از هر شاعر دیگری می توان تلمیح جمع آوری کرد. (فرهنگ تلمیحات شمیسا، ص ۱۷، ۱۸، ۲۱)

اما آنچه می توان درباره صائب بیان کرد استفاده بیشتر او از تلمیحات معروف است که شاعران پیشین از آنها سود برده اند و از این جهت می توان تلمیحات را در دیوان صائب محدود دانست اما به هر حال دیوان صائب و دیوان شاعران هم سبک او از مهمترین منابع برای جمع آوری تلمیحات است. در دوره بازگشت به تلمیحات اسلامی و تلمیحات ایرانی هر دو توجه می شود. و در شعر نو استفاده از تلمیحات سنتی محدود می شود و تلمیحات جدیدی از ایران باستان وارد شعر می گردد.

امتیاز تلمیح در شعر فارسی

در شعر فارسی از همه نوع تلمیحات یعنی تلمیحات ایرانی و هم از تلمیحات اسلامی مربوط به رجال اسلام و هم تلمیحات اسلامی مربوط به تفسیر قرآن (اسرائیلیات) که در مورد پیامبران قوم یهود است و تلمیحات یونانی و هندی که مربوط به رجال علم است و حتی تلمیحات صرفاً عربی استفاده شده و این جمع شدن همه اقسام تلمیحات و فراوانی آنها در شعر فارسی امتیازی است که در اشعار دیگر ملل دیده نمی شود همین نکته شعر فارسی را از شعر دیگر اقوام ممتاز می کند. و حتی شعر فارسی چنان با تلمیح در آمیخته که می توان اشعاری یافت که در بیشتر ابیات آنها تلمیح به کار رفته است. (اشعار ملامح). (فرهنگ تلمیحات شمیسا، ص ۲۵ و ۲۶)

شرح حال صائب:

صائب یکی از بزرگترین شعرای ایران است که به شبه قاره هند رفت و مدتی در آنجا اقامت کرد. میرزا محمدعلی صائب تبریزی فرزند میرزا عبدالرحیم شاعر معروف عهد صفوی است.

که در سال ۱۰۱۰ هجری در عباس آباد اصفهان چشم به جهان گشود. خانواده او در اصل اهل تبریز بودند که بعداً به امر شاه عباس کبیر به اصفهان مهاجرت کرده و همانجا سکونت گزیدند. از این رو برخی، بخصوص اهل تبریز صائب را تبریزی هم می خوانند. نشو و نمای صائب در اصفهان بود. و در همانجا به تحصیل کمالات پرداخت. و از جمله استادان او می توان حکیم **رکناباشی و حکیم شفاهی** را نام برد. در روزگار جوانی به سفر حج نایل شد و به مشهد مقدس نیز مشرف گردید. صائب در عین شباب در آخر عهد جهانگیری متوجه هندوستان گردید، و به مدت شش سال از زندگانی خود را در آنجا گذراند و مانند اکثر هموطنان خود همواره به فکر ایران و به خیال بازگشت به وطن عزیز خود بوده است. بیت زیر حاکی از آرزوی مراجعت او به ایران می باشد:

«صائب از هند مجو عشرت اصفاهان را
فیض صبح وطن از شام غریبان مَطَلَب»

صائب در اصفهان در دربار شاه عباس دوم به رتبه ملک الشعرائی نایل شد. صائب در سال ۱۰۸۰ ه در اصفهان از این دار فانی به عالم باقی شتافت و در همان شهر در باغ تکیه در حوالی زاینده رود مدفون گشت.

از جمله اشعار کنده شده در روی قبر او می توان این بیت را نام برد:

«محو کی از صفحه دلها شود آثار من
من همان ذوقم که می یابند از گفتار من»

صائب یکی از شعرایی است که آثار بزرگی به فارسی از خود به جای گذاشته اند، وی به ترکی نیز شعر می سروده است. به قول پروفیسور ریپکا تعداد اشعار وی به ۳۰۰۰۰۰ هزار می رسد که نصف آن غزلیات او را شامل می شود. همچنین او مثنوی بزرگ در وصف فتح قندهار به دست شاه جهان در سال ۱۰۵۹ هجری سروده است.^۱

^۱ - شرح حال صائب با تلخیص از کتاب فانوس های خیال ص ۴۳ تا ۹ - محمدی نقل شده است